

आपण विनाकारण भेदरलेले संस्कृतिप्रेमी

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - दीपावली, संपा. अशोक कोठावळे, १९९९)

संगीत म्हणजे काही केवळ शिष्टमान्य गाणे-बजावणे करणे नसते अशी जाणीव झाल्यापासून मला काही प्रश्न प्रश्नच वाटत नाहीत, काही उत्तरे फसवी वाटतात, काही प्रश्न नव्याने उभे केले पाहिजेत असे वाटत राहते; तर काही उत्तरे मुळात उत्तरेच नाहीत असे जाणवते! अर्थ असा की जीवनाची संगती नव्याने लावण्याची मागणी ज्या घडामोडी करत असतात, ज्या घटनाक्रमांत आपली संस्कृती बदलत असल्याची खूण दिसत असते त्या घडामोडींना विचारभावनांची जुनी समीकरणे का लागू करावयाची? नवी सूत्रे शोधली पाहिजेत म्हणून भेदरून का जावयाचे हे मला कळत नाही, आणि पटतही नाही.

संगीताबाबत(च) विचार चालवायचा म्हटले तरी ध्यानात घ्यायला पाहिजे ती मुख्य बाब अशी की भारतीय संगीताच्या पाच कोटी आहेत व या सर्व कोटींतले आविष्कार मिळून ज्याला भारतीय संगीत म्हणता येईल ती बृहत्परंपरा तयार होत असते. अर्थ असा की आदिम, लोक, धर्म, कला व जन या पाचही कोटीतील घडामोडींचा एकूण संदर्भ घेऊनच भारतीय संगीताविषयी म्हणण्यासारखी विधाने करणे योग्य होईल. या पाचपैकी कोणत्याही एकट्यादुकट्या संगीताविषयी, त्यांत होणाऱ्या बदलाविषयी वगैरे आनंद वाटला वा चिंता पडली तरी तेवढ्या प्रतिसादाच्या जोरावर भारतीय संगीताच्या व म्हणून भारतीय संस्कृतीच्या भवितव्याविषयी आशेने/निराशेने बोलू लागणे धोक्याचे आहे. कारण यामुळे लंगडी विधाने सिद्धांतांच्या पातळीवर बसविल्याची चूक माथी बसेल. महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या सांस्कृतिक क्षेत्रांचे निरीक्षण करून जर काही विधायक पावले उचलावयाची असतील तर अपुऱ्या आधारावर निष्कर्षाची इमारत उभारून कसे चालेल?

भारतीय संगीताविषयी चिंता करणारी बहुतेक मंडळी फक्त रागसंगीताला शास्त्रीय, अभिजात वगैरे म्हणून (- संस्कृतीची काळजी वाहणारे आपणच असे म्हणून स्वतःवरच खूष होऊन) विवेचनाची जाळी विणत अगदी मग्न राहतात! माध्यमांचे आक्रमण, उदारीकरणामुळे जाणवणारी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा व तिचे दुष्परिणाम चंगळवादामुळे खऱ्या सांस्कृतिक वारशाकडे होणारे आपले (म्हणजे बहुतेक वेळा सरकारचे असा अभिप्राय असतो!) या व यासारख्या इतर तक्रारी करणारी मंडळी आधी उल्लेखलेल्या पाच भारतीय संगीतकोटीपैकी किती कोटींचे भान ठेवतात? राग-ताल-बंदिश यावर आधारलेले शास्त्रोक्त संगीत आमच्या एकंदर संगीतापैकी साडेतीन टक्केसुद्धा नसेल! त्यांत सुधारणा इ. होत नाही वगैरे निराशावादी सुस्कारे सोडण्याचे चिंताशीलांचे स्वातंत्र्य जरी क्षणभर मान्य केले तरीही एकंदर सांगीतिक भोवतालच खेद व खंत करण्यासारखा आहे हे कसे म्हणावे? खरे म्हणजे आमचा सर्व संगीतविचार (किंवा त्यापैकी बराचसा) नेहमी/फार वेळा रागसंगीताभोवतीच घोंटाळत राहतो! आणि यामुळे आमच्या सांगीतिक आरोग्याचे निदान चुकीचे केले जाते असे माझे मत आहे. खरी परिस्थिती काय? आणि तिचा अर्थ कसा लावला पाहिजे?

विषय मोठा आहे. पण तरीही नेहमी भयकारक म्हटल्या जाणाऱ्या तीन आधुनिक जीवनविशेषांच्या संदर्भात भारतीय संगीताचा विचार करता येईल का ते पाहू. हे तीन विशेष आहेत माध्यमांचे आक्रमण, उदारीकरण व चंगळवाद.

माध्यमांचे आक्रमण झाले आहे काय? त्यांचा उपयोग सर्रास होऊ लागला हे खरे आहे. मुद्दा असा की कोणतेही माध्यम वा साधन यांच्या वापराबाबत तीन शक्यता ध्यानात घ्याव्या लागतात. उपयोग, चुकीचा उपयोग वा दुरुपयोग असे तीन संभाव्य वापर असतात. त्या त्या माध्यमाच्या रचनेनुसार प्रयोजनानुसार त्याचा वापर करणे हा झाला उपयोग. विशिष्ट माध्यमाची रचना, त्याचे

प्रयोजन इ. विषयी माहिती नसताना, त्याच्या अंगभूत सामर्थ्याची जाण नसताना अंदाजाने वा अनुकरणाने त्याची योजना करणे म्हणजे चुकीचा उपयोग. शेवटी आला दुरुपयोग. म्हणजे या ना त्या कारणाने विशिष्ट माध्यमाच्या रचनेचा, प्रयोजनाचा, सामर्थ्याचा वगैरे विचार न करता आपल्या तात्कालिक फायद्यासाठी विशिष्ट माध्यमाला राबविणे हा दुरुपयोग. माझे म्हणणे असे की कोणत्याही माध्यमाचे, त्याच्या ताकदीचे वा कार्याचे जर मूल्यमापन करावयाचे असेल, आपापल्या संस्कृतीच्या संदर्भात त्या माध्यमाची खरी उपयुक्तता तपासावयाची असेल तर संबंधित माध्यमाच्या उपयोगावर, (म्हणजे वापर, चुकीचा (म्हणजे गैर) वापर व दुरुपयोग यापैकी पाहिल्यावर) लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. माध्यमाचा गैरवापर वा त्याचा दुरुपयोग यांकडे पाहून आपली माध्यमांविषयीची भूमिका ठरविणे आपल्या वा माध्यमाच्याही हिताचे नसते! शिवाय एक उपमुद्दा असा की माध्यम नवीन असले की काही काळ तरी त्याचा बऱ्याच प्रमाणात चुकीचा वापर व दुरुपयोग होणे संभवते. यापासूनही पूर्ण बचाव करणे शक्य असते. निदान तसे अनेकांना वाटते, पण तसे करावयाचे तर सर्व धोरणे फार विचारपूर्वक आखून, सर्व प्रकारची नियंत्रणे/नियमने नेटाने राबविता येतील अशी सक्षम व सर्वव्यापक शासकीय इ. यंत्रणा उभारावी लागेल. मात्र धोका असा की यानंतर होणारा आपला संपूर्ण जीवनव्यवहार एका प्रकारे काळजीने ग्रस्त राहून, कायम भीतीने पावले उचलत-टाकतच करावा लागेल! वादळ होणार असा इशारा मिळताच - हवामानखात्यावर विश्वास ठेवणारे जसे वावरतात तसे होईल! परंतु यापेक्षा मोठी अडचण अशी की काय इष्ट आहे, काय तसे नाही, कोणी काय घ्यावे, कोणी तिकडे वळूही नये या बाबतीतले विलक्षण काटेकोर व कठोर निर्णय बिनचूकपणे घेण्याइतके ज्ञान असणारे म्हणजे जवळजवळ ईश्वराइतके सर्वज्ञ - प्रशासक वगैरे नेमावे लागतील! हे सांस्कृतिक बाबीतले निर्णय इतक्या अचूक घेऊ पाहणारे, तसा ध्यास घेऊन मिरविणारे कसे फसतात व त्यामुळे देश व संस्कृती यांची किती जबरदस्त पीछेहाट होते याची उदाहरणे चीन व पाकिस्तान या आपल्या दोनही शेजाऱ्यांनी पुरविली आहेत, याचा विसर पडून कसे चालेल?

काही सोपी पण नेमकी उदाहरणे घेतो म्हणजे मुद्दा स्पष्ट होईल. अगदी नजीकच्या भूतकाळात भारतात पूर्णतया नवीन वळणे पाडणारी तीन माध्यमे म्हणजे ध्वनिमुद्रिका, बोलपट व आकाशवाणी. तिहींचा संगीताशी असलेला घनिष्ठ संबंध उघड आहे. पहिल्या माध्यमाने आता आपल्या दैदीप्यमान कारकिर्दीचे शतक गाठले तर दुसऱ्या व तिसऱ्या माध्यमांना भरभराटीच्या काळानंतर जराशी उतरती कळा आल्याचा भास होतो आहे. (शिवाय या दोनही माध्यमांना मातबर व समान शत्रू आहे - दूरदर्शन!) तीनही माध्यमांविषयी आमच्या काय काय प्रतिक्रिया होत्या?

ध्वनिमुद्रण करण्यास प्रथमतः 'गाणाऱ्या धंदेवाईक बाया' निवडल्या कां गेल्या? कारण 'सोवळे' कलासंगीतकार - दुदुढाचार्य उस्ताद/बुवा मंडळी आपले संगीत ध्वनिमुद्रित करण्यास तयार नसत! कारणे काय? एक असे की ध्वनिमुद्रणामुळे आमचे गाणे-बजावणे चोरापोरी जाईल - कोणीही ते ऐकून चोरेल! (जणू काही हे सारे गोपाल नायकच!) दुसरे गंभीरपणे पुढे केलेले कारण असे - 'इतक्या कमी वेळात कसे होणार आमचे गाणे-बजावणे - ते काही हलके फुलके नाही'. काहींना तर असे भय वाटे की ध्वनिमुद्रणामुळे आपल्या स्वतःच्या चांगल्या आविष्काराचे श्रेय दुसऱ्याच कोणा सोम्यागोम्याला मिळेल. म्हणून ते ध्वनिमुद्रण करत पण आपापली नावे ध्वनिमुद्रणाच्या शेवटी ठोसपणे जाहीर करण्याची खबरदारी घेत! प्रख्यात कलागायिका केसरबाई केरकर यांचा आक्षेप थोडा वेधक वेगळ्या जातीचा होता. ध्वनिमुद्रिका देणे त्यांनी बंद केले. कारण या मुद्रिकेतील पक्केपणे मुद्रित झालेला बाईंचा आविष्कार हाच बाईंना नेहमी अभिप्रेत असलेला, व त्यांना आकलन झालेला विशिष्ट राग वगैरे होय असे मानून केशवराव भोळ्यांनी त्यांच्यावर टीका केली. ही उदाहरणे बोलकी नाहीत काय? जर या आक्षेपांचा जर माध्यमांच्या अंगभूत व पायाभूत दोषांशी संबंध असता तर जसजशी ध्वनिमुद्रणे लोकप्रिय होऊ लागली तसतसे गवय्यांचे आक्षेप कमी कसे होऊ लागले असते? खरी बाब अशी की नेमक्या वेळेत परिणामकारक गाणे-बजावणे हुकुमीपणे करता येणे ही करामत सोपी नाही. असे आविष्कार जमणे ही एक प्रकारची सिद्धीच म्हटली पाहिजे. असे सादरीकरण साधावयाचे असले तर आपल्याला काय मांडायचे याचा कलाकाराला बऱ्याच कसोशीने विचार

करावा लागतो. शिवाय आवाज ताऽऽपतो आहे, मूड येऽऽतो आहे असा नेहमीचा आरामशीर कारभार नडू लागतो! सर्व बाबतीत जरा सैलपणाकडे झुकलेल्या आपल्या संगीतकारांना नव्या ध्वनिमुद्रण माध्यमाचा काच जाणवला व त्यांनी आपापल्या कमतरतांचे खापर माध्यमावर फोडू पाहिले आणि तरीही फार उच्च दर्जाचे संगीत ध्वनिमुद्रकांवर ऐकायला मिळते याचा अर्थ काय? त्या काळच्या एका ध्वनिमुद्रणतज्ज्ञाने तर असेही नोंदले आहे की तथाकथित उस्ताद वगैरेपेक्षा 'बाई'जी मंडळी खूप सफाईने गात व ध्वनिमुद्रणासाठी उपकारक असा साफ, पण आघाताशिवायचा आवाजाचा लगाव शिष्ट कलाकारांत कमीच असे! पं. नारायणराव व्यास वा बाई सुंदराबाई किंवा बालगंधर्व वा खुद्द केसरबाई इ. ना कमी वेळात मांडणी कशी जमली याचा विचार केला की काय जाणवते? जाणवते ती माध्यमांची एक विशेष कार्यपद्धती. माध्यमे कलाकाराला आपल्या द्रव्याची पुनर्रचना करावयास लावतात पण त्याच वेळेस त्याच्या मागण्यांना प्रतिसाद देणाऱ्या तांत्रिक सुधारणा स्वतःच घडवत राहतात. हाच माध्यम व माध्यम वापरणाऱ्यांमधील विरोधविकासवाद होय. आज आपल्याला आक्रमक वाटणाऱ्या, भेडसावणाऱ्या माध्यमांचे असेच होईल. फक्त आपण त्यांना अधिकाधिक सहेतुकपणे व चिकाटीने वापरले पाहिजे. (आज ती आपल्याला वापरत आहेत!). आविष्कारावरील कालमर्यादेची अडचण आता इतिहासात जमा झाली आहे हे सांगायला नको.

केसरबाई आकाशवाणीवर कार्यक्रम द्यायला नाखूष असत. कारण असे की आकाशवाणीवर गायल्यास पानवालासुद्धा माझे गाणे ऐकेल असे त्या म्हणत! आकाशवाणीबाबत आणखी एक आक्षेप असे की आमच्यापुढे ऐकणारे नसल्यामुळे आम्ही गाणार/वाजविणार कसे? आमच्या संगीताविष्काराचा सारा जिवंतपणाच यामुळे नष्ट होतो. हे दोन आक्षेप जरा निराळ्या पातळीवरचे वाटतात. रागसंगीत सर्वांना कळण्यासारखे नसते या विश्वासाला थोडा अर्थ आहे. म्हणजे असे की कोणत्याही संगीतात सर्व भाग सर्वांना कळेल असा नसतो. हा भाग रागसंगीतात जास्त असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पण सांगीतिक साक्षरता वाढते ती ऐकून ऐकूनच हा कलासंगीतकारांचा अनुभव काय सांगतो? कालिदासाच्या काळी पालखी वाहणाऱ्या भोयांचे संस्कृत चांगले असे या-सारख्या मिथकाचा अभिप्राय काय? पं. विष्णू दिगंबराना भेटलेला न्हावी ध्रुपदे जाणत होता हीही गोष्ट याच कारणाने महत्त्वाची. कळले नाही तरी ऐकण्याचा / वाचण्याचा अधिकार हिरावून घेतला तर गीता / ज्ञानेश्वरी यांना किती श्रोते / वाचक राहतील? आणि जिवंतपणा काही सर्वतः समोर कोण यावर अवलंबून नाही. कलाकाराची साधना चालू असते ती बाहेरच्या चेतनेवर, घटकांवर, उत्तेजनावर कलाकाराची व आविष्काराची गुणवत्ता अवलंबून राहू नये म्हणून. कलाकार अखेर स्वयंपूर्ण म्हणूनच मोठा ठरतो, व कला माणसाला स्वयंपूर्ण बनवते याचसाठी महत्त्वाची ठरते. फार स्पष्ट न झालेला केसरबाईंचा आक्षेप असा की ध्वनिमुद्रित झालेले संगीत हा कलाकाराचा आदर्श, न बदलणारा व त्याला नेहमी अभिप्रेत आविष्कार समजून चालू नये. आविष्कारांतील लवचीकपणा हाच ज्याचा विशेष त्या भारतीय संगीतास दगडावरच्या रेषेसारखे कायम मानून कसे चालेल? तात्त्विकदृष्ट्या हे खरे आहे, पण या दोषावर उपाय माध्यमांच्या कल्पक वापरात शोधला पाहिजे- त्यांच्यावर बहिष्कार टाकून नव्हे! जे दोष माध्यमांचे वाटतात ते सुरुवातीस हाताळणीचे असू शकतात याचे भान हवे. माध्यमांचे आकलन न झाल्यास त्यांचेही आक्रमण झाले असे वाटू लागते. नवी माध्यमे संधी देऊ पाहतात, हे न कळले तर ती आव्हाने देतात असे भासते!

विषय अधिक तपशीलात पाहता येईल, पण केली ही चर्चा विचाराची दिशा स्पष्ट करण्यास पुरेशी आहे. पुढे जाण्याआधी तर आजच्या माध्यमविश्वाचा एक विशेष थोडक्यात नोंदला पाहिजे. आज सर्व माध्यमे डोळ्याच्या तालावर नाचत आहेत! दिसण्यावर भर आला आहे, असण्यावर कमी! पण हे तात्पुरतेच. दुसरी माध्यमलाट येते आहे व ती ध्वनी निर्दोषपणे ऐकता यावा व तो निकोपपणे निर्माण केला जावा यावर भर देणारी आहे.

उदारीकरणाचा आपल्या विचारक्षेत्रापुरता अर्थ लावावयाचा तर ते अजून पुरेसे झाले नाही असे म्हटले पाहिजे. चांगले संगीत अजून मुबलकपणे मिळत नाही व ते मोकळेपणे वावरतही नाही. तसे झाले असता भाकड संगीत बाजूला पडेल. आजचा प्रमुख

दोष आहे अपुरे अभिसरण, आणि हा संकलित जबाबदारीचा भाग आहे. कलाकार, श्रोते व आयोजक या सर्वांनी मिळूनच कलाव्यवहाराचे सर्किट पुरे होणारे असते. या तीनही घटकांना निर्णय घ्यायचा असतो काय गुणवत्तेचे आहे याचा, काय आपल्याला आवडते याचा नाही! आवडेल त्याची चंगळ केली तर फार तर व्यक्तीचा पैसा इ. व्यर्थ जाईल. पण समाजाने सामूहिक चंगळ करू नये (जशी आपल्याकडच्या उत्सवात आजकाल होते!) आज भारतीय संगीत भारताबाहेर अनेक ठिकाणी रूढ आहे. आपल्याकडे व भारताबाहेरच्या केंद्रांत भारतातले दर्जेदार संगीत पसरले पाहिजे. शिवाय अभारतीय संगीतही येऊ द्यावे - काही बिघडत नाही! कारण कोणावरही संगीत लादता येते अशी इतिहासाची साक्ष नाही. लोक, जनता, समाज वगैरेंना निवड करायला वाव मिळाला पाहिजे. ही जबाबदारी आयोजक वगैरेंची आहे.
